

K.Allambergenov, S.Bawatdinova, I.Allambergenova

FOLKLORLÍQ ÁMELIYAT

«Folklorlıq ámeliyat» dep atalğan bul kitapsha folklorlıq ámeliyatqa shıǵatuǵın talabalar ushın, ámeliyatqa alıp baratuǵın oqıtıwshılar ushın, folkloristikáǵa qızıǵatuǵın barlıq izleniwshilerge zárúrli metodikalıq qollanba. Bul qollanbada folklorlıq ámeliyatqa alıp baratuǵın oqıtıwshılardıǵa hám folklorlıq ámeliyatqa shıǵatuǵın talabalarǵa metodikalıq jaqtan kórsetpeler berilgen.

FOLKLORLIQ ÁMELIYAT HAQQÍNDÁ TÚSINIK

Dúnyajúzilik oqıtıw sistemasında folklorlıq ámeliyattı ótkeriw boyınsha bir qansha tájiriybeler toplangan. Folklorlıq dóretpelerdi jıynay otırıp, talabalar xalıq awızeki dóretywshiligi boyınsha leksiya hám ámeliy sabaqlarda úyrenen materialların keńeytedi hám tereńlestiredi, folklordıń búgingi kúndegi jasawı, atqarıwshıları menen ushırasadı, folklorlıq material jıynawshılıq kónlikpelerine iye boladı, bul tek ğana olardıń xalıq awızeki dóretpeleriniń ádebiyat hám mádeniyattaǵı ornın túsiniwge járdemlesip qalmastan, onıń insan ómirindegi áhmiyetin de túsiniwine járdem beredi. Folklorlıq ámeliyat kóbinese filolog-talabalar ushın ilimiy jumıslarınıń baslaması bolıp xızmet etedi.

Joqarıdaǵı ózgesheliklerdi esapqa alǵan halda ámeliyattıń tiykarǵı wazıypaları belgilenedi:

Oqıw-ámeliyat talabalardıń xalıq awızeki dóretywshiligi boyınsha bilimlerin tereńlestiriwi tiyis;

Kásiplik-ámeliyat dawamında talabalarda folklordı jıynawshılıq qábiletleri, tiykarǵı kónlikpeleri payda bolıwı kerek;

Ilimiy-ámeliyatqa qatnasıw arqalı folklorga qızıǵıwshılıǵı payda bolǵan, shıǵarmalardı jıynawǵa qızıqqan talabalardıń dáslepki ilimiy kóz-qaraslarınıń payda bolıwına járdem beriwi kerek.

Folklorlıq ámeliyattıń tiykarǵı maqseti oqıw bolıp tabıladı, degen menen bul tek ğana talabalardıń kóp ğana folklorlıq shıǵarmalardı biliwi menen sheklenip qalmaydı, al talaba ámeliyat dawamında xalıq awızeki dóretywshiliginiń házirgi jaǵdayı menen mánisin túsiniwdi úyreniwi kerek.

Lekin belgili dárejede kásiplik kónlikpelerge iye bolmaǵan jaǵdayda folklordıń házirgi jaǵdayın túsiniw jettiwi múmkin emes. Atqarıwshılar menen qalay tanısw kerek, olarǵa qalayınsha durıs soraw beriwi kerek, shıǵarmanı qalay jazıp alıw hám rásmiylestiriw kerekligin talaba ámeliyat dawamında úyreniwi zárúr. Usı islerdi tolıq bilgen talabalardıń ámeliyatı nátiyjeli boladı. Folklorlıq ámeliyatqa shıqqan talabalardıń aldında ilimiy maqsette talapta qoyılıwı kerek,

sebebi, ámeliyat nátiyjeleri ayırım waqıtları ilimiy ekspeditsiya nátiyjelerinen de bahalı boladı. Birinshiden, talap dárejesindegi jazıwlar ilimiy jumıslardıń tiykarǵı materialı boladı, ekinshiden, jıynalǵan materiallar tiykarında folklorlıq toplamlar tayarlawǵa boladı.

Solay etip, folklorlıq ámeliyat aldında oqıw maqsetinen basqa jáne eki maqset turadı, yaǵnıy ámeliyatshı-talabalarda jıynawshı-folklorist kónlikpelerin payda etiw hám ilim ushın bahalı bolǵan materiallar jıynaw maqseti turadı.

Folklorlıq ámeliyat júdá úlken tárbiyalıq maqsetke iye: ol xalıq tariyxına, mádeniyatına, kún kórisine qızıǵıwshılıqtı payda etedi hám jıynawshılardıń belgili dárejede estetikalıq talǵamlarına da óz tásinin jasaydı. Folklorlıq ámeliyattan soń talabanıń xalıq awızeki dóretiwshiligi boyınsha pikirleri ózgeredi, dóretpelerdi túsiniwge háreket etedi.

Folklorlıq ámeliyat talabaldardıń keleshektegi qánigeliginde de unamlı tásinin kórsetedi, sebebi, keleshekte muǵallım bolıp isleytuǵın talaba ol haqqında túsiniwge payda etedi, turmıs penen tanısadı, bilimlerin keńeytedi.

Folklorlıq ámeliyattıń nátiyjesi tek ǵana onıń maqsetlerin durıs túsiniwge ǵana baylanıslı bolıp qalmastan, al onıń obektin anıq belgilew menen de, onıń kólemi menen de baylanıslı boladı. Folklorshılar arasında ilimiy ekspeditsiyanıń ob'ekti haqqında eki pikir bar: birinshisi-folklorlıq ekspeditsiyada tek xalıq awızeki dóretiwshiligine baylanıslı materiallar jıynawdı usınıs etedi, al ekinshisinde bolsa folklorlıq shıǵarmalar menen birgelikte búgingi protsesslerdi esapqa alǵan halda háweskerlerdiń repertuarı úlgilerin de jıynawdı usınıs etedi.

Ámeliyat kólemi onıń aldına qanday maqset qoyılıwı menen de tıǵız baylanıslı, máselen, jumıs barısında tek bir janrdıń usı jerde jasawı tuwralı maǵlıwmatlar jıynalıwı kerek pe, yamasa ulıwma xalıq awızeki dóretpeleri úlgileri jıynala beredi me. Kóbirek folklorlıq ámeliyatlarda ulıwma xalıq awızeki dóretpelerin jıynaw maqset etiledi, sebebi ayırım máseleler boyınsha úlgiler jıynaw úlken bilim hám kónlikpelerdi, tayarlıqlardı talap etedi.

FOLKLORLÍQ ÁMELIYATQA TAYARLÍQ HÁM ONÍ ÓTKERIW

Oqıw rejesi boyınsha folklorlıq ámeliyat eki háptege sozıladı, biraq bul ámeliyat tek usı eki hápte ishinde ğana ótkeriliwi tiyis degendi ańlatpaydı. Ámeliyattıń tabıslı juwmaqlanıwı tek onı ótkeriw waqtı menen baylanıslı bolıp qalmastan ámeliyatqa tayarlıq kóriw de úlken xızmet atqaradı. Sol ushın ámeliyattı úsh basqısha ótkergen maqul:

- 1) tayarlıq basqıshı;
- 2) ámeliyattıń ózin ótken dáwirimiz;
- 3) juwmaqlawshı ilajlardı qamtıwı tiyis.

Xalıq awızeki dóretywshiligi boyınsha leksiya hám ámeliy sabaqlardı oqıtıw barısında-aq keleshekтеgi folklorlıq ámeliyatqa tayarlıqlar kóriw kerek. Máselen, ámeliyatta talaba ózi folklorlıq ámeliyatqa baratúĝın jerlerde keń tarqalĝan xalıq awızeki dóretpelerin biliwi tiyis, máselen, ámeliyat ótkeriletúĝın rayonlarda atqarılátúĝın xalıq qosıqları, toponimikası menen baylanıslı bolĝan ápsanalar, ráwayatlar hám t.b. Bunnan tısqarı talaba folklordıń klassifikatsiyasın tolıq biliwi tiyis, sebebi, atqarılĝan xalıq awızeki dóretpesiniń qaysı janrĝa tiyisli ekenligin anıqlaw ayırıqsha orın iyeleydi.

Talabanıń bilimi atqarıwshı menen qatnas jasawda tásir etedi, al janrlıq ózgeshelikti ańlap biliw kónlikpeleri bolsa folklorlıq materialdı arxivqa tapsırıw ushın tayarlıqta ayırıqsha járdem beredi.

Folklorlıq ámeliyattıń sapalı alıp barılıwı ushın kafedra janındaĝı ádebiy dógereklerdiń jumısı barısında folklorlıq shıĝarmalardı jıynaw metodikasın úyretiw múmkin. Folklorlıq ámeliyatqa ádebiy dógerekke qatnasıp júrgen talabalarđıń 10-20% qatnassa maqsetke muwapıq boladı, bul talabalar ámeliyatshılardıń toparınıń tiykarın quraydı hám ámeliyat barısında nátiyjeli jumıs alıp barıwı múmkin.

Talabalar folklordı jıynaw barısında jazıp alıw metodikası hám texnikası menen tanısadı, ekinshiden, aymaqtaĝı usı máselege baylanısı bar bolĝan ádebiyatlardı tereń úyrenip shıĝadı, úshinshiden, úlkeniń tariyxı, etnografıyası, onıń mádeniyat hám ekonomikasınıń ózgesheliklerin úyrenip shıĝadı, tórtinshiden,

keleshekte ámelíyat ótkeriletuǵın aymaqta jasawshı xalıqtıń tilindegi dialektlik ózgesheliklerdi úyrenip shıǵadı.

Folklorlıq shıǵarmalardı jazıp alıwdıń dáslepki túrlerin úyre-niw talabalarda birgelikte jumıs islew kónlikpelerin payda etedi, sonıń menen birge jazıwları qısqartıp jazıp alıw usılların úyreniw arqalı jazıw waqtın qısqartıw metodikasın islep shıǵadı. Folklorlıq-etno-grafiyalıq ádebiyatlardı hám atqarıwshılardıń tilindegi dialektlik ózgesheliklerdi úyreniw jazıp alıw texnikasın tereńirek biliwge hám atqarıwshılardı xalıq arasınan tezirek tawıp alıwǵa múmkinshilikler jaratadı.

Dógerек jumısına yamasa seminarlarǵa xalıq awızeki dóretpelerin atqarıwshılardı mirát etken jaqsı nátiyje beredi. Talabalar atqarıwshılardıń xalıq awızeki dóretpelerin atqarıp atırǵanın esitip otırıp, folklordıń jasawınıń tábiyǵıy sharayatlarına túsedı, bunday ushırasıwlarda studentlerge atqarıwshı menen sáwbetlesiw metodikasın kórsetiwge boladı. Eger onday múmkinshilik bolmasa aldınǵı ámelíyatlar barısında jazıp alınǵan videojazıwlarıdaǵı atqarıwshılardı tıńlaw múmkinshiliklerinen paydalanıwǵa boladı.

Folklorlıq ámelíyatqa tayarlıq kóp ǵana shólkemlestiriwshilik is-lerin talap etedi, ol administratsiya tárepinen, dekanat hám kafedra táre-pinen ótkeriliwi tiyis. Administratsiya finans hám materiallıq-texnika-lıq jaqtan támiyinlewge juwapker bolsa, dekanat arnawlı ámelíyattı shól-kemlestiriwge juwapker, al kafedra barlıq shólkemlestiriw-metodikalıq táreplerine juwap beredi.

Eń dáslep kafedra folklorlıq toparlardı shólkemlestiredi, bul toparlar 25 talabadan artpawı kerek. Óz aǵzalarınan kafedra ámelíyat basshıların hám ámelíyattı ótkeriw ornın belgileydi. Kópshilik joqarı oqıw orınları bir jerde jaylasqanlıǵı ushın ámelíyattı ótkeriw orınları óz-ara kelisilgen jaǵdayda bólinip alınıwı kerek. Kópshilik jaǵdayda xalıq awızeki dóretpelerin endi jıynap baslawshılardı tán kemshilik sonnan ibarat olar kóbirek jerlerge barıp júdá kóp folklorlıq shıǵarmalardı jazıp alıwǵa háreket etedi. Bunday asıǵıslıq penen islengen jumıslar kópshilik jaǵdayda folklorlıq shıǵarmalardı tereńirek úyrenip shıǵıwǵa tosqınlıq jasaydı. Folklorlıq ámelíyat tek bir-eki jıldıń jumısı bolıp

qalmaydı, al kóp jillar dawamında awıl-qalalardı aralap júrip, xalıq arasınan folklorlıq shıǵarmalardı jazıp alıp úyreniw arqalı ilimiy kóz-qaraslar qalıpleseı.

Ámeliyatqa shıqpastan aldın shólkemlestiriw konferensiyasın ótkeriw kerek, bul konferensiyada ámeliyat baslıǵı tayarlıq basqıshınıń juwmaqların shıǵaradı, ámeliyattıń tiykarǵı wazıypaların belgileydi, kerekli maǵlıwmatlardı beredi. Folklorlıq ámeliyattıń juwmaqları kóbinese talabalar hám jergilikli xalıq arasındaǵı qarım-qatnasqa da baylanıslı boladı. Ápiwayı ǵana insan sıpatında ózin kórsete alǵan talaba xalıq penen jaqsı qarım-qatnastı payda etedi hám bul talabanıń ámeliyatına unamlı tásir jasaydı.

Folklorlıq ámeliyatqa kelgen talabanıń maqseti menen informator tanıs bolǵanı maqul.

Kópshilik jaǵdaylarda folklorlıq ámeliyattıń tabıslı ótkeriliwi ámeliyat basshısınıń jumısı menen, atap aytqanda, ámeliyat basshısınıń professional tayarlıǵına baylanıslı boladı. Bunıń ushın ámeliyat basshısı talabalardıń kúndelikli jazıwların tolıǵı menen tekserip otırıwı tiyis, ekinshiden, usı jazıwlar arqalı ilim ushın bahalı bolǵan dóretpelerdi hám olardıń atqarıwshıların belgilewi tiyis. Álbette, talabalardıń dáslepki háptede islegen jumıslarınıń sıpatı tómen bolıwı múmkin, eger kafedra keleshekte folklorlıq ámeliyat nátiyjelerin ilimde qollanıwdı názerde tutsa, ámeliyat basshısı ózi de talantlı atqarıwshılar menen islesiwı hám qızıqlı folklorlıq materialdı ózi jazıp alıwǵa qatnasıwı kerek, bunday jumıslar arnawlı dizimge alıp barılıwı tiyis.

Ámeliyat ushın tańlap alınǵan territoriyanı izertlew bárqulla unamlı nátiyjelerge alıp kelmewi múmkin. Sol ushın ámeliyat basshısı bunıń tiykarǵı sebeplerin anıqlawı kerek.

Birinshiden, jergilikli xalıq dástúriy folklordı bilmewi de múmkin, ekinshiden, ámeliyatshılardıń nadırıs jumıs islewi folklorlıq ámeliyattıń nátiyjelerine unamsız tásir jasawı múmkin. Ámeliyattıń baslanǵısh dáwirinde úyrenilip atırǵan jerde jergilikli xalıq folklorlıq dástúrlerdı bilmeytuǵınday kóriniwı de múmkin, biraq, waqıttıń ótiwi menen folklorlıq traditsiyalardıń xalıq arasında jasap atırǵanlıǵın kóriwge boladı. Kópshilik jaǵdaylarda atqarıwshılar

zamanagóy qosıqlardı atqarıp, burıngı xalıq awızeki dóretpeleri repertuarlarınan orın almağanday kórinedi, biraq, tájiriybeli folklorshı atqarıwshınıń repertuarların tolıq úyrenip alıp, onıń arasınan jaqsı folklorlıq dóretpelerdi tabıwı múmkin, demek, jumıs jazıp alıwshınıń tájiriybesine de, atqarıwshı menen qarım-qatnasına da baylanıslı boladı. Ámeliyatshı bárqulla atqarıwshılardıń repertuarınıń qatlamlı ekenligin yadında tutıwı zárúr. Atqarıwshılardıń jınısı da áhmiyetli rol atqaradı.

Kópshilik jağdaylarda dástúriy folklorlıq dóretpelerdi hayallar atqaradı, olardıń arasında bir qansha atqarıwshılar tipin ushıratıwğa boladı, máselen, atqarıwshı qanshelli jas bolsa onıń repertuarında zamanagóy qosıqlar sonshelli kóp boladı, al xalıq qosıqları júdá kem ushırasadı hám kerisinshe. Demek, atqarıwshınıń jas ózgesheligi de folklorlıq dóretpelerdiń xalıq arasında jasawına tásir jasaydı.

Jas ózgesheliklerine qaray atqarıwshılardıń 4 toparın belgilewge boladı:

- 1) mektepke shekemgi jastağı balalar,
- 2) baslawısh klasslarda oqıp atırğan balalar;
- 3) jaslar toparı: óspirim jaslar hám 25 jastan ótken jaslar toparı, olardıń repertuarı biri-birinen ajıralıp turadı;
- 4) 40 jastan ótken atqarıwshılar, olar folklordı tolıq úyrenen hám onıń jasawı ushın múmkinshilikler jaratadı. Biraq izertlewler sonı kórsetedi házirgi 40 jastan ótken atqarıwshılardıń repertuarı waqıttıń ótiwi menen tolısqań, bul jerde áwladlar arasındagı birge islesiw, biri-birinen úyreniw arqalı folklor jasaydı degen juwmaqqa keliwge boladı.

Ámeliyattıń juwmaqlanıwı tikkeley oqıw ornında ótkeriledi, ol kóbinese taza oqıw jılına tuwrı keledi.

Folklorlıq ámeliyattıń tiykarǵı nátiyjesi sıpatında jıynalǵan materiallardıń tolıǵı menen qaǵazǵa túsiriliwi hám arxivke tapsırılıwı bolıp tabıladı. Usı jazıwlar menen birgelikte hár bir talaba ámeliyat dawamında islengen jumıslarınıń qısqasha esabatın tayarlaydı, bul esabatta tiykarınan jıynalǵan materiallardıń sanı hám sıpatı jaǵınan (janrlar boyınsha) xarakteristikasını beredi. Biraq, esabat folklorlıq ámeliyattıń nátiyjesin kórsetiwshi tek bir forması bolıwı múmkin, ámeliyat

nátijeleri boyınsha talabalar arasında ilimiy-ámeliy konferensiyalardı da shólkemlestiriw múmkin. Bul konferensiyalarda ámeliyat barısındaǵı baqlawlar tuwralı talabalardıń pikirleri bayanatlar túrinde beriliwi múmkin, bunday jaǵdayda konferensiyaǵa bayanatı menen qatnasqan talaba esabat tapsırıwdan azat etiledi. Ámeliyat juwmaqları boyınsha islengen bayanatlar ilimiy jumislardıń baslaması bolıp xızmet etedi. Bunnan keyin folklorlıq ámeliyat dáwirinde toplanǵan tájiriybeler talabalardıń arnawlı seminarlarǵa, dógerek jumıslarına qatnasıwına túrtki boladı hám usı jumislardıń tiykarında talaba maqala, kurs jumısın hám pitkeriw qánigelik jumısların da tayarlawı múmkin. Máselen 2016-jılǵı ámeliyatta jıynanǵan materiallar tiykarında S.Bawatdinova, U. Bekturǵanov «Logikalıq sorawlarǵa qurılǵan dóretpeler» degen maqalası baspadan shıqtı.

Til hám oylawdıń bir-biri menen tıǵız baylanıslılıǵın, tildiń keń múmkinshiligi bolǵan sóz baylıǵı, kórkem sózler, sheshenlik sózler arı qaray rawajlangan til óneri menen sıpatlaydı. Adamzat óz oyın til arqalı júzege shıǵarıp, bir-biri menen qarım-qatnas jasaydı, ilim-bilim iyeleydi. Oydı sáwlelendiriw tek ápiwayı qubılıs emes. Bul qubılıs qaraqalpaq folklorı úlgilerinde kórinedi.

Qaraqalpaq xalıq awızeki ádebiyatında adamdı oylawǵa, tapqırılıqqa baǵdarlaytuǵın shıǵarmalar dúrkimi ushırasadı. Bul dóretpelerde turmısta ushırasatuǵın hár qıylı mashqalalarǵa ilimiylik kózqaraslardan jantasıwǵa háreket etken. Mısalı:

1) Jerdiń sáni -?

Adamnıń sáni - ?

Sózdiń sáni - ?

Pikirdiń sáni - ne?

-degen sorawǵa juwap beriw kerek. Juwabı:

Jerdiń sáni - jemis, ónim, daqılı,

Adamnıń sáni - óner, bilim, aqılı,

Sózdiń sáni - mazmunlı maqal, nakılı,

Pikirdiń sáni - eń paydalı maqulı {1}.

2) Suw aǵıslı -?

Jol saǵası - ?

Sóz saǵası - ne?

-degen sorawǵa juwap beriw kerek. Juwabı:

1) Suw aǵısı - bulaq,

Jol saǵası - tuyaq,

Sóz saǵası - qulaq {1}.

Poeziyalıq qatarlarda berilgen bul sorawlarǵa tınlawshı tábiyyıy túrde jer nesi menen sánli, adam nesi menen sánli dep oyǵa batadı. Juwa-bın tabıwda poeziyalıq jelis óz-ózinen jumbaqtı sheshiwge, logikalıq iz-be-izlik sisteması járdem beredi. Bunday logikalıq sorawlarǵa qurılǵan shıǵarmalar adam aqılı iskerligin rawajlandırıwda, dúnyanı biliwde úlken xızmet atqaradı.

Xalıq ishinde taǵı da logikalıq sorawǵa májbúrleytuǵın shıǵarmalar bar: Ótken dáwirlerde eki jigit bir qızǵa ashıq bolıp qalıptı. Ekewi de qızǵa jetisiw jolında bir-birinen qalıspay gúres júrgizipti. El ishinde daw-jánjel baslanıptı. Sonda qız eki jigitke shárt qoyıptı. «Bayraqqa at jiberesiz. Kimniń atı izde qalsa, men sol jigitke turmısqa shıǵaman», - depti {2}.

Bul shártti esitken jigitlerde atın qáytip shabadı? - degen mashqala-lı soraw payda boladı.

Juwabı: Eki jigit atların almastırıp shapqan.

Mısalda kórip ótkenimizdey shárttiń tiykarı at báygisi emes. jigitlerdiń aqılı, tapqırlıǵı sınılǵan. Logikalıq sorawǵa kúrilǵan bul dóretpeniń ekinshi variantında: «Awılda júdá sulıw hám aqıllı bir qız bolıptı, oǵan kóp jigitler ashıq boladı. kız jigitlerge usı shártti qoya-dı. Atı ozǵan jigitke emes, atı izde qalǵan jigitke turmısqa shıǵaman»-deydi. Sonda jigitler atların qalay shabadı?

Juwabı:Sanasında aqılı, bileginde kúshi bar bir jigit shıǵıp, bárshe atlılardı aldına salıp quwa alıwı kerek.Qız usınday jigitti tańlaǵan.

Xalıq ishinde óz dáwirine say bolǵan mashqalalı turmıs qálpine tuwrı jol tabıwda oylap tabılǵan logikalıq sorawlarǵa qurılǵan shıǵarmalar úlgileri keleshek ushın ilimiy tiykar jaratıwda úlken áhmi-yetke iye. Adamnıń aqılı, oylaw

iskerligi sheksizligi menen oğada qı-zıqlı dúnya sırların , turmıs sırların ashıp kelmekte.

Adamnıń oylaw iskerligi ushar gilemlerdi qıyallawdan baslap raketalardıń dóretiliwine alıp keldi. Adamlar oy-pikirin sóz arqalı jetkerip, tásir etiw arqalı tağı bir ekinshi oy-pikirdiń payda bolıwına sebep bolıp keledi. Bunda xalıq ishindegi sóz óneriniń qırları almaz kibi jarqırap turadı.

Qaraqalpaq folklorında logikalıq sorawlarǵa qurılǵan is-háreketler belgisi menen ańlatılǵan dóretpeler úlgilerinde kóriwimizge boladı. Mısalı: «Bir kúni avtobusta jigit penen qız bir-biri menen qatar turıp qalıptı hám bir-birin unatıptı. Kız túsetuǵın bándirgisine kelip qalıptı. Avtobustan túsip bolıp, jigitke qarap, qolın jumıp, ashıp ishara kórsetipti» {2}. Qız jigitke ne demekshi bolǵan?

Juwabı: Qız jigitke atınıń Jumash ekenin aytqan.

Logikalıq sorawlarǵa qurılǵan dóretpeler insandı alǵa jetelewshi, rawajlandırıwshılıq qásiyeti menen bahalı xalıq gáziyneleriniń biri sıpatında kózge taslanadı.

(S.Bawatdinova, U. Bekturǵanov «Logikalıq sorawlarǵa qurılǵan dóretpeler» Qaraqalpak tiline mámleketlik til biyligi berilgeniniń 27 jıllıq múnásibeti menen ótkerilgen «Ana tilimiz jańalanıw, rawajlanıw jolında» atamasındaǵı ilimiy-ámeliy konferensiya materialları 2016-jıl 30-noyabr)

Ekinshi 2017-jılǵı ámeliyatta G.Nurlıbekova «Adamǵa jannıń kiritiliwi hám onıń deneni tárk etiwı» degen maqalada 2017-jılı Qaraqalpaq dialektologiyasınan eki háptelik ámeliyat jumısı waqtında rayonımız aymaǵınan bir qansha materiallar jıynadım. Olardıń ishinen qaralpak awızeki dóretiliwshiligine de tiyisli kóplegen ertek, ańız-áńgimeler, qosıqlardı da jazıp aldım. Folklorlıq materiallardıń ishinen tómendegi ápsananı jası bir kem seksenge kelgen kóshemizdiń qatıqlaǵ kempiri Náziyra apadan jazıp aldım.

Allataala adamdı topıraktan jaratqannan keyin oǵan jan kiriteyin dese hesh kiritte almaptı. Soń Allanıń eń jaqın perishtesi bolǵan Ázázúl bir qamıstı alıp, oǵan úsh tesik tesip onnan nay soǵıptı. Ázázúl naydı úplep sherte bergende jaǵımlı nama menen birge jan da adamnıń denesine áste barıp ornalasıptı. Allataala adamdı

álpeshlep, kóp qayırqomlıq qılatuğın eken. Soń adamnıń bir ózi júrse bolmas dep Adam atanıń qabırğasınan Hawa Eneni jaratıp, oğan da jan kiritipti. Quday bul ekewi menen bánt bolıp perishtesi Ázázúl menen arası uzaqlasıp ketipti. Buğan shıday almağan Ázázúl hiyle oylaptı hám biydaydıń dánin alıp ortasınan bir bólip ekewine jegizipti. Biydaydı jegennen soń, ekewi beyishti búldirip qoyadı. Allataala olardıń bul isine gázeplenip Adam ata menen Hawa Enege Ázázúl perishtesin qosıp endi barıń, jerge túsiń, adamlarğa jamanlığıńdı qılıp júre ber dep quwıp jiberipti. Sonnan beri Ázázúl perishte adamlardı bir-biri menen urıstırıwshı, olardı jaman islerge baslaytuğın shaytanğa aylanğan eken. Qudaytaala Adam ata menen Hawa Ene ekewin bir-birin qıynalıp izlep tapsın, bir-biriniń qádirine jetsin dep jerdiń eki tárepine taslaptı. Aradan kóp waqıt ótkennen keyin ekewi tabısıptı. Olardan bir ul, bir qız tuwılıp, oń kókiregi menen ulın, shep kókiregi menen qızın emizedi. Ul-qızı erjetkennen soń oń kókiregin emgen ulına shep kókiregin emgen qızın qosıp, endi izińizdi dawam ettire beriń dep pátiyasın berip jiberedi. Áne usılay etip jer júzindegi adamlardıń bári Adam ata menen Hawa Enenen dóregen eken.

Adam beyishtegi gúnası ushın «máńgi ómir» den quwılıp, jerge túskennen keyin olarğa Haq ólim jazasın da bergen. Hár bir adam qartayıp, ómir saatları tawsılıp yamasa shaytannıń jol-jorıǵı menen bir nársege jolıǵıp bul dúnyadan kóz jumadı. Adamğa janı naydan shıqqan nama menen kirgen bolsa, ólgennen keyin de nama arqalı shıǵatuğın eken. Sonlıqtan ólgen adamlarğa joqlaw ayılǵan. Eger joqlaw ayılmasa, «o dúnya» da qulaǵı jabıq, gereń bolıp, al joqlaw ayılǵanda qulaǵı ashıq, hámмесin esitetuğın eken.

Joqlaw - bul salt-dástúr jırlarınıń eski túrleriniń biri. Ol jaqın adamlardıń ólimin azalap, olardı sońǵı saparǵa gúzetiw máresimine baylanıslı dóregen hám atqarılǵan. Joqlawdı burınları shayırshılıq óneri bar hayallar aytıp, tek ólgen kúni emes gána emes, al onıń qırqı, júzi, jılı sıyaklı merelerinde de atqarıla bergen. Házirgi zamanda da marhumdı azalaw máresimlerinde joqlaw ayılıp, onı aytıwǵa hámме uqıplı bola bermeydi. Sonlıqtan onı kóbinese kópti kórgen, til awzınıń ebi bar hayallar aytadı.

Áwele alla qollasın,
Iymanın bolğay joldasın,
Muhammed mingen dúldúlge,
Tabanın tiymey mingeyseń,
Jánnette beyish ishine,
Mańlayın tiymey kirgeyseń.

Qaptaldağı xalayıq,
Japsardağı yaranlar,
Allanın qılğan isine
Biz shúkirlik qılayıq

(G.Nurlıbekova «Adamğa jannın kiritiliwi hám onın deneni tárk etiwı»,
«SHımbay hawazı» 31.07.2017 №14 (8509) bunnan basqa da I.Knazbaeva,
A.Paxratdinova h.t. basqalar bir neshshe maqalalar jazdı).

FOLKLORLÍQ SHÍĠARMALARDÍ JIYNAW METODIKASI

Xalıq awızeki dóretpelerin jıynawda qanday usıllardı paydalanıw arqalı atqarıwshılardı qozǵalısqa keltiriw múmkin degen soraw payda boladı, biraq, hár qanday jıynawshı atqarıwshıǵa jeke qatnas jasawı arqalı onıń atqarıwshılıq talantın ashıwı múmkin.

Folklorshınıń eń tiykarǵı qaǵıydalarınıń biri ámeliyatqa, ekspeditsiyaǵa shıqpastan aldın awıldıń, qalanıń turmısı menen jaqınaraq tanısıp, ortalıqtaǵı talantlı atqarıwshılardı biliwi tiyis. Jaqsı atqarıwshılar haqqında maǵlıwmat tek sol adam jasaytuǵın ortalıqta ǵana emes, al onnan tısqarıǵa da tarqaladı, sol ushın ámeliyatshı-folklorshı basqa orınlardaǵı atqarıwshılar haqqında da maǵlıwmatlardı jıynap júriwi kerek. Ásirese, atqarıwshılar haqqında maǵlıwmatlardı sol ortalıqtaǵı adamlardıń ózinen soragan jaqsı nátiyjelerdi beredi.

Atqarıwshı talantlıraq bolǵan sayın ol óz bilgenlerin jıynawshılardıǵa tolıǵıraq jetkerip beriwge háreket jasaydı. Bul baqlawlar endi jumıs baslap atırǵan jıynawshılardıń háreketleriniń tiykarın qurawı múmkin, biraq, atqarıwshı jıynawshı menen birden qatnasqa túsip kete bermeydi, oǵan hár qıylı sebepler tásir jasawı múmkin, máseken, atqarıwshınıń shańaraǵında onıń talantına isenimsizlik kóz qarasar bolıwı hám t.b. Kóp sáwbetlesiwlerden soń atqarıwshı folklorlıq shıǵarmalardı aytıp beriwı múmkin.

Jıynawshı-folklorshınıń tiykarǵı qaǵıydalarınıń biri sonnan ibarat bolıwı kerek, ol atqarıwshınıń waqtı hám fizikalıq múmkinshiliklerine itibar qaratıwı tiyis. Folklorlıq shıǵarmalardıń atqarıwshıları kóp jaǵdaylarda jası úlken adamlar bolǵanlıqtan olar sáwbet dawamında tez sharshap qaladı, sol ushın waqıt hám fizikalıq múmkinshiliklerge ayrıqsha itibar beriliwi kerek. Sonıń menen birge jıynawshı hám atqarıwshı arasındaqı qatnastıń baslanıwı da ańsat bolmaydı, sebebi, tájiriybesiz ámeliyatshı folklor haqqında gápti neden baslawdı bilmewi múmkin. Kóbinese, jıynawshılar jumısın ápiwayı kúndelikli gúrrińlesiwden baslaǵanı jaqsı, mısalı, er adamlar kóbirek siyasat haqqında, búgingi dúnya jańalıqları tuwralı sóyleskendi jaqsı kóredi, usı temalar dógeresinde gápti baslap, keyin folklorǵa ótken maqul.

Folklorlıq materiallardı toplaş ushın sorawlar:

1. Azat ağa yamasa Júzingúl apa siziń awıldıń shetindegi “Juwǵı jıńǵıl” dep atalǵan jerdiń ataması tuwralı ne bilesiz?

2. Xalıq ishinde jası úlken adamlar, sózge sheshen adamlar jaqsılap tilek hám pátiyalar beredi. Siz tilek yaki pátiya, yamasa xalıq ishinde keń túrde jasap kiyatırǵan folklorlıq dóretpelerden nelerdi bilesiz?

3. Qaraqalpaq xalqında kelin túsirip yaki qız uzatsa kóplegen qáde-qáwmetler boladı. Eki quda biri-birin tanısıw ushın asqa shaqırıp aldılarına “bas” qoyadı, “bawır” qoyadı. Maldıń basın qoyǵanda “Siz meniń bas qonaǵımsız” dese, “bawır”dı qoyıp bawırlasıp keteyik deydi. “Jórgem” qáde degende bar bul neni ańlatadı?

4. Ayırım quslar, haywanlar, terekler suw saqlaǵıshlar tuwralı kiyeli dep xalıq ańız-ápsanalar aytadı. Siz oǵan qalay qaraysız?

5. Xalıq ishinde “aytımlar” dinge baylanısıp, isenimge, ırımǵa baylanıslı bolǵan. Házir de usınday aytımlar bar ma?

Usı qaǵıydalar menen bir qatarda jıynawshınıń hárdayım jumısın baslamastan aldın yadında tutıwı tiyis qaǵıydası sonnan ibarat, atqarıwshıdan onıń eń jaqsı kórgen folklorlıq dóretpesin eń dáslep atqarıwdı ótinish etiw kerek. Keyin ala atqarıwshı menen gá sáwbetlesip, geyde xalıq awızeki dóretpelerin atqarıp otırıp, basqa dóretpeler tuwralı maǵlıwmatlar alıwǵa, bul jerde de sorawdı durıs qoyıw arqalı kerekli nátiyjelerge erisiwge boladı. Demek, jıynawshı tárepinen durıs qoyılǵan soraw jumıstıń nátiyjeli túsiniكلي bolıwı hám ekinshi tárepten, shıǵarmadan úzindilerdi atqarıwshınıń esine túsiriwi kerek.

Mısalı: Zibagúl apa, men usı awıldaǵı “Úshqız” oy degen jerdi, burınları úsh qız jasaǵan jer shıǵar dep oylalǵan edim. Biraq ol tek bir qızdıń atı eken. Gulaysha apay aytıp berdi: erterekte awılда YUsup degen iyshan atamız jasaǵan. Onıń eki ul, bir qızı bolǵan. Awdarıspaq jılları (1920-30-jılları názerde tutılǵan) iyshan atamızdıń eki ulın jer awdarıp jibergen. Qartayǵan atamız qızı Úshqız benen qalǵan. Ol Úshqız apayda baxtı kelispey úyinde otırǵan. Úshqız apaydı qalalı bir hámeldar balasına ayttırıp almaqshı bolǵan. Olar toydıń ánjamın keltiremen

degenshe sapar ayıda kelip qaladı. Iyshan ata usı sapar ayı ótegoysın dese bolshoylardıń tásirinde júrgen jaslar sapar ayına isenbeydi. Eki jas qosılıwǵa asıǵıp sapar ayına bir kún qalǵanda toydı baslatadı. Jası úlkenler de tezirek toydı atqarsaq hesh nárese bolmas dep táwekel qızdı uzatıw toyın baslandırıp jibergen. Xalıqtıń ishindegi qáde-qáwmetlerdi islep, jaslardı jolǵa atlandıradı. Jolda jas jigitle qız hám kúyew otırǵan, qızlar otırǵan arbanı aylanıp oyın-zawıq qurıp baratırǵanda, pátli kelgen at arbaǵa urılıp ketip, arba awdarıladı. Arbanıń ishinde otırǵan adamlardan kúyew jigit, otırǵan qız-kelinsheklerdi qorgayman dep túrgelip ketip, qolaysız jıǵıladı hám sol jerde qaytı boladı. Baxtı kelispegen Úshqız apay kúyewdiń úyinde úsh ayǵa shekem joqlaw aytıp jılay beredi. Bir kúni atası YUsup iyshan kelip qızına:

- Sen hási bolıp atırsań, júr saǵan kúyewińniń jaǵdayın kórseteyin dep qábirine alıp keledi. Kelip qábirin ashıp kórsetedi. Jigittiń qábir ishinde qıynalıp jaltańlap otırǵanlıǵın kóredi. Atası endi sen oǵan razılıǵıńdı bildir deydi. Sonda Úshqız apay - Men saǵan razıman, sen meni ol dúnyada kút, men bul dúnyada alla taala amanatın alǵansha sen dep duwa qılıp jasadıman, - degen deydi. Úshqız apay qartayǵan atasın baǵıp úyinde otıra beredi. Bir kúnleri atası óziniń ata-babasın ziyaratlaǵısı kelgenin qızına aytadı. Qızı atasın awıldıń shetkeriregindegi qoyımshılıqqa arqalap aparadı. Qaytarsın sharshaǵan Úshqız apay awıl menen qoyımshılıqtıń ortasına kelip, arqasınan atasın túsirip dem aladı. Atasınıń bolsa usı jerde janı shıǵıp ketedi. Úshqız apay júdá albırap qaladı. Alladan kelgen iske ilajsız bolǵan Úshqız apay únsiz kóz-jasların tógip jılap otırǵanın kórgen awıl adamları oǵan járdemge keledi.

Usı waqıyadan keyin kóp uzamay Úshqız apay otırıp dem alǵan jerde suw hám suw saqlaǵısh oy payda boladı. Bul oydı Úshqız apay dúnyadan ótkennen soń awıl adamları “Úshqız” oy dep ataydı. Oydı káramatlı, sıyqırlı dep qabıllaǵan awıl adamları oǵan húrmet penen qaraydı eken. Bular haqqında nelerdi bilesiz? dep esine salıp qızıqtırıp, dáslep óziń bir eki mısal aytıw arqalı da informatorlardı qozǵastırıwǵa boladı.

Búgingi kúngi dala folkloristikasınıń tiykargı talaplarınıń biri bul barlıq atqarılǵan folklorlıq shıǵarmalardıń tolıǵı menen jazıp alınıwı bolıp tabıladı. Jıynawshı ápiwayı tekstlerdiń de barlıǵın jazıp alıwı kerek, sebebi, ápiwayı, kúndelikli turmısımızda bizge júdá tanıs tekstlerdi bilmey turıp, jıynawshı «ájayıp dóretpelerdi» bilmey qalıwı múmkin, sol ushın «tipik - ápiwayılıqtan» «ájayıplılıq» kelip shıǵatuǵınlıǵın umıtpawımız kerek. Jaqsınıń qádirin biliw ushın jaman menen de tanıs bolıwımız kerek degen pikir payda boladı. Tanıs dóretpelerdiń variantların jıynaw da úlken áhmiyetke iye. Bunday variantlar dóretpeniń kórkemlik ózgesheliklerin anıqlawǵa járdem beredi. Tájiriýbeli folklorshılar kitabıy shıǵarmalardıń da atqarıwshılar tárepinen atqarılıwı tuwralı ayta otırıp, bunday shıǵarmalardı da jazıp alǵan maqul boladı, sebebi dóretpе atqarıwshınıń dóretiwshilik qatnastaǵı atqarıwına baylanıslı birqansha ózgesheliklerge ushırawı múmkin ilimpaz ushın belgili bir pikirlerdiń payda bolıwına xızmet etedi.

Folklorlıq shıǵarmalardıń jazıp alınıwına qoyılatuǵın jáne bir talap - bul sol dóretpeni atqarıp atırǵan payıtta jazıp alınıwı bolıp tabıladı. Folklorlıq dóretpelerdi atqarıwshıdan dáslep esitip alıp, waqıttıń ótiwi menen onı jıynap alıwshınıń yadınan jazılıwı, eń tiykargı esitkenlerin yadтан jazıwǵa da tuwrı keletuǵın jaǵdaylar bolıwı múmkin, máselen, bul jıynap alıwshı dóretpeni jolda esitken bolsa, yamasa jazıp alıp atırǵan jerinde texnikalıq sebepler, mısalı tok bolmaǵan jaǵdaylar ushırawı múmkin, bul jaǵdayda jazıwıların bir qaptalına «yadтан jazıp alınǵan» degen belgi qoyılıwı kerek. Sonıń menen birge usı dóretpeni barlıq sharayatlar bar jaǵdayda jáne bir mártebe aytıp beriwdi ótinish etiw múmkin.

Jáne bir metodikalıq kórsetpe: informatordı dóretpeni atqarıp atırǵan waqtında toqtatıwǵa bolmaydı, tájiriýbesiz jıynawshı atqarıwshınıń dóretpeni aytıp atırǵan waqtında jazıp úlgermewi múmkin, yamasa tájiriýbesizlikten folklorlıq shıǵarmanı túsiniп alıw maqsetinde atqarıwshını toqtatıp ayırım sózlerge, qıyın tákírarlawlarǵa túsindirme beriwdi sol waqıttıń ózinde sorawı múmkin. Tekst boyınsha túsinegen sorawlarıń barlıǵı dóretpе atqarılıp bolǵannan keyin ǵana

beriliwi kerek. Jazıwlar dáslep jıynawshı tárepinen oqılıwı, keyin atqarıwshıǵa oqıp berilse jiberilgen qáte-kemshiliklerdi durıslawǵa múmkinshilik jaratıladı.

Jıynap alıwshı atqarıwshı tárepinen aytılıp atırǵan dóretpeni jazıp baslaǵan bolsa, eger ol jıynawshının aldına qoyılǵan talaplarǵa juwap bermeytuǵın bolsa da aqırına shekem jazıp alınıwı shárt, sebebi, atqarıwshılardıń ayırımlarına jumıstı toqtatıp taslaw unamsız tásir jasawı múmkin hám ol jumıs islewden bas tartıwı múmkin. Kópshilik jaǵdaylarda atqarıwshılar jumıstıń keynine qaray ashılısıp baslaydı, dáslep jıynawshı ushın qızıq bolmaǵan dóretpeni aytıp berse, keyin ala onıń ushın bahalı shıǵarmalardı atqarıp baslaydı.

Folklorlıq shıǵarmalardı jazıp alıw barısı tábiyiy sharayatlarda ótkeriliwi, máselen, jıynawshı folklorlıq shıǵarmanı real onıń jasaw, atqarılıw barısında, aytayıq toy qosıqların toylarda, bayramlarda t.b. jazıp alsa maqsetke muwapıq boladı. Tilekke qarsı bunday sharayatlardı jaratıw kerek boladı, usı jerde atqarıwshı ushın tıńlawshılardıń áhmiyeti haqqında toqtap ótiw tiyis. Tamashagóy atqarıwshını ruwxlandıradı, talant iyesi shıǵarmanı jaqsıraq, tolıǵıraq atqarıwǵa háreket jasaydı. Sonıń menen birge tamashagóylerdiń shıǵarmaǵa qatnası da belgili boladı, bul atqarılıp atırǵan folklorlıq dóretpeniń áhmiyetin, xalıq arasında jasawın da kórsetip beredi.

Lekin barlıq waqıtta tıńlawshı bolıwı shárt emes. Ayırım waqıtları atqarıwshı auditoriya aldında qısqınanınan dóretpeni aytıp bere almawı múmkin, yamasa tamashagóyler arasında folklordı jaman kóretuǵın adamlar da ushırawı múmkin, olar atqarıwshı hám folklorshıǵa unamsız tásir kórsetiwi tábiyǵıy hal. Eger atqarıwshı ózin tábiyǵıy uslasa, folklorshı tárepinen bunıń ushın barlıq shárt-sharayatlar tuwdırılса, jazıp alıw metodikası durıs alıp barılǵan boladı.

Folklordıń hár qıylı janların jıynawdıń óz aldına metodikaları bar. Ámeliyat barısında qosıqlardıń, folklordıń kishi janların jazıp alıwǵa tuwra keledi. Qosıqlardıń janrlıq ózgesheliklerine baylanıslı olardı jazıp alıwǵa da hár qıylı qıyınshılıqlarǵa ushırawı múmkin. Degen menen bul janrdaǵı shıǵarmalardı jazıp alıw metodikasınıń eń tiykarǵı talabı onı atqarıw barısında jazıp alǵan maqsetke muwapıq boladı. Qosıqtıń atqarılıwdaǵı ózgesheligi bolsa usı ózgesheliklerdiń

barlıǵı belgileniwi kerek. Qosıqlardıń janrlıq ózgesheliklerine baylanıslı jazıp alıwda da túrli qıyınshılıqlar payda bolıwı múmkin, máselem, tez atqarılatuǵın qosıqlardı bir adam emes, al topar jazıp alǵan jaqsı boladı, yamasa atqarıwshıǵa dáslep qosıqtıń tekstin awızsha aytıp berip, jazıp alıw al bunnan soń bolsa qosıqtı atqarıw usınıs etiledi. Bul jaǵdayda jıynawshı atqarıwdıń barlıq ózgesheliklerin baqlaw múmkinshiliklerine iye boladı. Biraq bul usıldı báhá paydalanıla almaysań.

Xalıq ishinde janlı atqarılıp atırǵan folklor úlgerin toqtatıwǵa bolmaydı. Máselem: joqlaw qosıqları aytıp atırǵanda onı tek tıńlaw hám yadta saqlaw arqalı, múmkinligi bolǵansha sezdirme, bildirme (sebebi biziń xalqımızda qıynalıp atırǵan adamlardı súwretke túsirip, yaki sózlerińdi qaytalap jiberiń dep júriw ádepsizlik esaplanadı) videozapislerge túsiriw arqalı ámelge asırıw múmkin. Yamasa balalardıń ózleri atqarıp atırǵan qosıq yaki ertek úlgerinde de joqarıdaǵı usıldı qollanıw múmkin.

Men bir kúni úyimniń aldında dem alıp otırsam, 5-8 jaslar shamasındaǵı bir topar qońsı balalar ekige bólinip qosıqlar aytıp jarısıp atırǵan eken. Dıqqat penen tıńlap otırdım. Birinshi topardan er bala mınanday qosıqtı taqmaqlap ayttı:

Aspannan pıshaq tústi,

Fashistiń ústine tústi,

Fashist ólemen dedi,

Soldat kómemen dedi. (jazıp alınǵan waqıt 2014 jıl, sentyabr)

Men bar dıqqat hám yadımdı iske salıp dárriw yadlap aldım. Úyge kelip onı dápterime jazdım. Folklorist, professor K. Allambergenovqa usı balalardıń atqarǵan qosıǵın aytıp berdim. Sonda professor hayran qalıp «Urıstıń aqıbetleri 50-jıldan soń tamam boladı, umıtıladı deytuǵın edi, ele ekinshi jer júzlik urıs haqqında xalıq ishinde usınday qosıqlar bar eken-aw. Demek bunnan juwmaq shıǵadı, xalıq ishinde xalıqtıń óz turmısı, tariyxı tuwralı maǵlıwmatlar folklorlıq shıǵarmalarda mángi saqlanıp qaladı. Urıstı náletlep, tınıshlıqtı súygen xalıq ótmish tariyxındaǵı bolǵan waqıyalarǵa súyenip, óz áwladlarına tárbiyalıq negizinde usınday etip balalar qosıqların da dórete beredi” -dedi.

Tagı bir mısál. Birge jumıs isleytuğın Ájiniyaz atındağı qaraqal-paq ádebiyatı kafedrası pán kabinet baslığı Qudiyarova Rıslı degen ke-linshek bir kúni kelip balasınıń aytqan taqmağın aytıp berdi. Balası uyqıǵa jatarda jatıp atırıp:

Aqudayım bersin

Aytqanıń kelsin

Papam mađan qaladan

Avtomat alıp bersin

-dep kózlerin jilt-jilt ettirip aytıp bolıp, papasına qarap qoyadı dep aytıp keldi.

- Bala neshe jasar, -dep soradım. - Bes jasta dedi.

Ol qalayınsha bunday etip yadınan qosıq qatarların ózi dúzip ayttı eken desem, úyde atam as qayııp, pátiya etedi, sonda jaqsı tilekler tileydi, “aqudayım bersin, aytqanıń kelsin” degen sózler menen as pátiyasın baslaydı, sonda esinde qalğan shıǵar deydi. Bala úlkenlerden esitken qosıqların yadlaw arqalı úyrenip aytadı, ózi dóretiwi siyrek qubılıs. Máselen úyrenenin yadlap aytama, ózi dóretip aytama bunday jaǵdaylarda balalardıń ózleriniń atqarıwındağı qosıqlardı tez yadlap qalıp, yaki bolmasa balalardıń aytqanlarına aralasıp ketip, tagı bir mártebe tákirarlatıwǵa qandayda bir usıllar tawıp, eplep jazıp alıw kerek. Balalar qosıqların jazıp alıwdıń mashqalalarınıń biri - olardı tábiyǵiy óz erki menen aytıp oynap júrgenlerinde jazıp alıw. Bul metod maqsetke júdá muwapıq keledi.

Folklorlıq ámeliyattıń tiykarǵı ilimiy maqseti aymaqtıń qosıq repertuarın anıqlawdan ibarat. Bul maqset tómendegishe jaǵdaylarda tolıq orınlangan esaplanadı: eger: 1) úyrenilip atırǵan jerdegi barlıq qosıqshılar menen tanısıp shıqqan bolsaq hám olardıń repertuarı jazıp alınǵan bolsa; 2) hár qıylı toparlardıń (jas ózgeshelikleri boyınsha, kásibi boyınsha) repertuarınıń dizimi belgilengen bolsa; 3) jergilikli háweskerler dógerekleriniń repertuarı anıqlanıp, onda folklorlıq dóretpelerdiń ornı belgilengen bolsa, 4) barlıq qosıq albomları menen qoljazba dápterler úyrenilip, olarǵa sıpatlama berilgen bolsa.

Tájiriýbeli folklorshılar tárepinen naqıl-maqallardı jıynawdıń bir neshe usılları islep shıǵılǵan. Birinshiden, ápiwayı jazıw dápteri metodu, yaǵnıy esitken

naqıl-maqal dárhal jazıw dápterine túsiriledi. Ekinshi usılda naqıl-maqallardı jıynaw ushın júzlegen naqıl-maqallardı úyrenip alıp, sózge sheshen adamlardıń arasına barıp, ózińiz jazıp bargan naqıl-maqallardı oqıp, olar menen tanıstırıp, mánisi, qollanıw orınları, ózgeshelikleri tuwralı gáp baslaysız, biraz waqıt ótkennen keyin jıynalıp otırǵan adamlardıń arasınan siziń pikirlerińizge qosımsha pikirler aytıla baslaydı, bir naqıldıń basqa variantları aytıla baslaydı, solay etip, jumıs baslanıp ketedi hám jıynawshıǵa óz jumısların tabıslı alıp barıw múmkinshilikleri payda boladı. Toparda jumıs isley otırıp, siz olardıń arasındaǵı eń kóbirek siz benen islesip atırǵan adamdı ózińizge belgilep alıwıńız múmkin. Keyin onıń individual repertuarı menen de islesiwge múmkinshilik boladı, bul naqıl-maqallardı jıynawdıń úshinshi usılı bolıp tabıladı. Jumıs ilimiy xarakterge iye boladı, sebebi, naqıl-maqallardıń belgili bir sotsiallıq qatlamda jasawı, áwladlar hám geografıyalıq territoriyada paydalanılıwı tuwralı maǵlıwmatlar beredi.

Jumbaqlardı jıynawda aktiv soraw metodu jaqsı nátiyjelerdi beredi. Folklor ámeliyatshısı jarıs shólkemlestiriw arqalı kóplegen jumbaqlardı toplawı múmkin. Balalar qosıqların jıynawda balalar kollektivi menen islesiw bir tárepten júdá qızıq bolsa, ekinshi tárepten júdá qıyın, sebebi, balanıń jas ózgeshilikleri tásir jasaydı. Sonıń menen birge balalar folklorı tek balalar tárepinen ǵana emes, al eresek adamlar tárepinen de atqarılıwı múmkin ekenligi esapqa alınıwı tiyis, sebebi hár bir adam balalıqtı óz basınan keshirgen, ózleri bala bolıp sol shıǵarmalardı atqarǵan, sonday-aq, balalargá arnıp úlkenler tárepinen atqarılatuǵın dóretpeler eresek adamlardıń atqarıwında boladı.

Jıynawshılar ushın salt-dástúr jırların jazıp alıw ádewir qıyınshılıqlardı tuwdıradı, ásirese, aytımlar, duwalar, joqlawlar hám t.b. sebebi, xalıq bulardı bilemen dep aytıwdan qısnadı, sol sebepli dóretpelerdi jıynaw ádewir qıyın. Solay bolsa da tájiriyebeli folklor ámeliyatshısı informator menen sıylasılıqlı qarım-qatnasta bola otırıp, olardıń isenimine kiredi hám sol adamnıń bilgen folklorlıq dóretpelerin jazıp aladı.

Qosıqlardı jazıp alıwǵa qaraganda xalıq prozasın jazıp alıw da quramalıraq jumıslardıń biri boladı. Onıń qıyınshılıǵı tiykarınan házirgi waqıtta erteklik proza

balalarga arnalğan bolğanlıqtan xalıq arasınan ertekshilerdi tabıw qıyınshılıqlardı tuwdıradı, eger burınları ertekler úlkenlerdiń auditoriyalarında da atqarılatuǵınlıǵın esapqa alsaq, onı jazıp alıw ańsat edi, al házirgi waqıtta ertekler kóbinese shańaraqlarda aytıp beriledi. Usı ózgesheliklerdi ámeliyatshılar barlıq waqıtta esinde tutqanı maqul boladı.

Tájiriybesi az jıynawshılar erteklerdi toparlarda jazıp alǵanı maqul, biri ertektiń tekstin jazıp alsa, jáne birewleri ertekshiniń mimikasın dıqqat penen baqlap, háreketlerin jazıp alıp turadı, sonıń menen birge auditoriyanıń ertekke qatnası da anıqlanadı.

FOLKLORLIQ ÁMELIYATTA JAZÍP ALÍNGAN JAZÍWLARDÍ RÁSMIYLESTIRIW

Folklorlıq shıǵarmalardıń jazıp alınıwı olardıń janrlıq hám túri boyınsha baylanıslı hújjetlestiriliwi kerek. Mısalı, qosıq janrındaǵı dóretpeler teksttegi qatarlardıń bólekleniwi, naqıratlardıń, bántlerdiń hám t.b. tákirarlanıwı menen jazılsa, prozalıq shıǵarmalar abzatslardıń, dialoglardıń hám tuwra gáplerdiń kórsetiliwi menen jazılıwı tiyis.

Hár qanday tekst qatań túrde pasportqa túsiriledi yamasa rásmiylestiriledi. Ol tómendegishe baǵdarda alıp barıladı:

- 1) dóretpе kimnen jazıp alıńǵan (famiлиyası, ismi, sháriypi);
- 2) atqarıwshınıń milleti;
- 3) atqarıwshınıń jası yamasa onıń tuwılǵan jılı;
- 4) tuwılǵan jeri ;
- 5) maǵlıwmatı;
- 6) kásibi;
- 7) dóretpeniń jazıp alıńǵan ornı (awıldıń atı, rayon wálayat);
- 8) dóretpе kim tárepinen jazıp alıńǵan (f.i.sh.);
- 9) jazıp alıńǵan waqtı;
- 10) qosımshalar;

Rásmiy pasporttan tısqarı hár bir jazıp alıńǵan tekst kommentariylar yamasa ańlatpalargá iye boladı. Máselen, ańlatpalarda dóretpeniń janrlıq ózgesheligi tuwralı pikirler bildiriliwi múmkin, kópshilik jaǵdaylarda atqarıwshı dóretpeniń janrı tuwralı ilimiy kóz-qarastan nadurıs baha beredi, yamasa atqarıwshınıń dóretpеge qatnastı, dóretpeniń atqarılıw sharayatları, bul dóretpе yadqa túsirilip jazılǵan ba yaki kúndelikli turmısta atqarılıp kiyatırǵan dóretpе me? h.t.b. degen sorawlarǵa túsindirmeler beriliwi múmkin. Sonıń menen birge informatordan dóretpeni kimnen úyrengenligin sorastırıw júdá áhmiyetli, kópshilik jaǵdaylarda jıynawshılar jergilikli folklorlıq dástúrlerdі anıqlawda qátelesedi, bunıń tiykarǵı sebebi, atqarıwshılardıń repertuarınıń shıǵısına dıqqat awdarmaydı, olar usı jerde burınnan jasap atırǵan adamlar bolıwı múmkin. Ádette, atqarıwshılar jergilikli

dástúrlerdi, folklordı ózgelerden jaqsı ayıra aladı, ásirese, bul qosıqlarda anıq bilinedi. Máselen, qız bala turmısqa shıǵıp, basqa awılda da óziniń awılında aytqan qosıqların atqarıwı múmkin. Mısalı eki qońsınıń bir atamadaǵı gúrrińdi eki túrli aytıp bergenligin, qońsılardıń birewi bılay túsindiredi, biz hár birimiz gúrrińlerdi óz ákelerimizden úyrengebiz, meniń ákem bul jerge kóship kelgen edi, sol ushın onıń maǵan aytıp bergen gúrrińni sál ózgeshererek.

Ańlatpalar-kommentariylar folklordıń jasawı tuwralı bahalı maǵlıwmatlardı beredi, ásirese, atqarıwshılar tárepinen ayılǵan pikirlerdiń barlıǵı bir jerge toplanǵan waqıtta ilimpaz ushın biybaha material bolıp xızmet etedi.

Kópshilik jaǵdaylarda jıynawshılar tek ǵana ańlatıwlardı ǵana emes, al baqlawlar tiykarında dóretiwshilik portretler, atqarıwshılardıń biografiyaların jazadı. Bul portretler hám biografiyalarda júdá qızıqlı faktler keltiriledi, atqarıwshılardıń repertuarları, olardıń ózgeshelikleri, atqarıw sheberligi tuwralı pikirler bildiriledi hám materiallar kóp waqıtlar dawamında jıynaladı. Folklor menen endi shuǵıllanıp baslaǵan ámeliyatshılar informatordıń portretin dóretiwde qáteliklerge jol qoyadı, olar informatordıń sırtqı kelbetin sıpatlaydı, al jıynawshınıń eń tiykarǵı maqseti informatordıń folklordıń búgingi kúni ol jasap atırǵan aymaqta jasawın, yaǵnıy atqarılıwın izertlewdi, talqılawdı názerde tutıw kerek.

Jıynawshı folkloristler ámeliyatqa barǵan jerleriniń tariyxıy-etnografiyalıq sıpatlaması boyınsha da ocherkler jaratadı. Bunday ocherklerde tómendegishe maǵlıwmatlar keltiriledi: ámeliyat ótkerilip atırǵan awıl qaladan qashıqta jaylasqan ba, ol awıl úlken be yamasa kishkene me, qay waqıtları payda bolǵan, burınnan jasap kiyatırǵan turǵınlar kóp pe, jańa qonıs basqanlar qay jerlerden kóship kelgen, awıl turǵınlarınıń milleti, olardıń kásibi, óndiris penen shuǵıllanadı ma yaki awıl xojalıǵı menen shuǵıllanadı ma, awılda mádeniyat úyleri, sarayları kitapxana bar ma t.b. Ásirese, jıynawshılar awıl haqqında xalıq arasındaqı ańız, áńgime, ápsanalarına ayrıqsha dıqqat awdarıw kerek.

Ámeliyatshılar tárepinen alıp barılatuǵın dala kúndelikleri haqqında ayrıqsha itibar qaratuw orınlı. Kúndelik folklorshınıń jan dápteri (qaltasında yaki

sumkasında) bolıp, ol hár dayım jıynawshınıń qasında bolıwı kerek. Ol kúndelikte folklorshınıń jolı, barlıq baqlawları tuwralı pikirleri t.b. sáwleleniwi kerek. Bul folklorshınıń kún dawamında islegen jumısların juwmaqlastırǵan waqıtta júdá kóp járdem beredi.

Folklordıń jaǵdayı haqqında maǵlıwmatlardı anketa sorawnamasın alıw arqalı da toplaw múmkin. Bul orında sonı da aytıp ótiw kerek, folklorǵa tek atqarıwshılardıń qatnası emes, al onı tıńlawshılardıń da qatnası belgileniwi tiyis. Máselen, zamanagóy folklordaǵı qosıqlarǵa jası úlkenlerdiń qatnası degen soraw berilip, bul sorawǵa juwap tek ǵana jaslar tárepinen qollap-quwatlanıp qoymastan jası úlkenler de zamanagóy folklorlıq qosıqlardı jaqsı kóredi, olarǵa unaydı, biraq, ózleri atqarmaydı, sol ushın olar bul qosıqlar menen jaqsı tanıs emes. Demek, anketa sorawı arqalı qosıqqa qatnas anıqlanadı.

Folklorlıq ámeliyattıń sońında jıynalǵan materiallardı qayta taza kóshiriw, olardıń pasportlıq maǵlıwmatları, olarǵa túsindirme, atqarıwshılardıń doretiwshilik portretleri, tariyxıy-etnografıyalıq ocherklerdiń barlıǵı kafedra arxivinde saqlanıw ushın tayarlanadı, olar belgili bir sistemǵa túsiriledi.

FOLKLORLÍQ ÁMELIYAT ESABATÍN JAZÍW USHÍN

SORAWNAMA

1. Xalıq awızeki dóretpelerinen neshewi jazıp alındı? (janrlar boyınsha)
2. Atqarıwshılar sanı, olardıń jası, jınısına sıpatlama.
3. Atqarıwshılardıń jası boyınsha repertuarındaǵı ózgeshelikler? Olardıń repertuarındaǵı ózgeshelikler?
4. Xalıqtıń folklorlıq dóretpelerge qatnası? Hár qıylı jastaǵı adamlardıń folklorǵa qatnası? Háweskerler dógereklerine qatnası, professional atqarıwshılardıǵa qatnas?
5. Dástúriy folklordıń hár qıylı topar atqarıwshılarınıń repertuarlarında tutqan ornı: folklordı úyreniw dárekleri (jergilikli dástúr, mektep, kitap, radio, televidenie hám t.b.)
6. Ámeliyat ótken ornınızda folklordıń qanday janrları bar?
7. Awıldaǵı folklordı jaqsı biliwshiler hám atqarıwshılar haqqında, olar belgili me, olardıń ataqlı bolıwı ne menen baylanıslı?
8. Ámeliyatta bolǵan jerinizde stixiyalı túrde payda bolǵan folklorlıq kollektivler bar ma? Olardıń aǵzaları kimler? (tuwısqanlar, qońsılar t.b.)
9. Bir awıldıń folklorlıq repertuarı ekinshi awıldıń repertuarınan ajıraladı ma? Awıl folklorı onıń tariyxı hám turmıs tárizi menen baylanıslı ma?
10. Jergilikli folklorlıq dástúrge kitap, radio, televidenie, mektep hám t.b. tásiiri?
11. Kórkem háweskerler dógeregine kimler qatnasadı, olardıń jası t.b., olardıń atqarıwındaǵı dóretpeler, folklorlıq repertuarlar menen baylanıslı bar ma?
12. Jaslardıń qosıq albomlarında dástúriy folklordıń tutqan ornı, olar qashan jazıp alıńǵan, albom iyesi tárepinen folklorlıq dóretpeniń atqarılıwı?
13. Dástúriy folklordı jazıp alıwdaǵı jańalıqlar?

FOLKLORLIQ ARXIV

Folklorliq ámeliyattı tek bir jıl ǵana ótkerip qoymaydı, ol jıllar dawamında reje tiykarında ótkeriledi. Solay eken, arxivte folklorliq ámeliyat dawamında toplanǵan barlıq materiallar taqlanıp, jıynalıp turatuǵın birden bir orın qol jazbalar fondın saqlaw jayına aylanadı. Arxivten oqıw processinde talabalar da, ilimiy izertlewler barısında barlıq kafedra aǵzaları paydalanıw múmkinshiliklerine iye bolıw kerek. Sol sebepli jıynalǵan materialdı tek arxivke tapsırıp qoyıw menen ǵana folklorliq ámeliyat tamamlana qoymaydı, onıń eń awır isi arxivti shólkemlestiriw hám hár jılı usı arxivti tártipli túrde tolıqtırıp barıw. Eń birinshi ámeliyattı ótkergennen soń dárhál folklorliq arxivti shólkemlestiriw kerek, keyin hár jılı onı tolıqtırıp barıw kerek.

Arxivke tapsırılatuǵın barlıq material sistemaǵa túsiriledi. Bir materialdıń ózine bir neshe kartochka tayarlanadı, olardıń mazmunı bir bolǵanı menen maǵlıwmatlardıń jaylasıw tártibi hár qıylı boladı. Barlıq kartochkalarda jazıp alınǵan teksttiń janrı, onıń ataması, shifrı, sonıń menen birge onıń atqarıwshıları tuwralı maǵlıwmatlar da kirigiziledi, jazıp alıw ornı hám waqtı.

Maǵlıwmatlardıń jaylasıw tártibi boyınsha kartochkalar tómendegishe rásmiylestiriledi:

- 1) janrlıq ózgeshelikti sáwlelendiriwshi kartoteka
- 2) atqarıwshılar kartotekası
- 3) topografıyalıq kartoteka.

Bul kartotekaniń 3 túri folklorliq arxivtiń tiykarǵı katalogların quraydı: tiykarǵı (janrlıq) katalog, atqarıwshılar katalogı, topografıyalıq katalog.

Kartochka 1. (janrlıq ózgesheligi boyınsha)		
2017	Turmıslıq ertek	
Papka №1 dápter №2	SHeshen bala Mazmunı jazıladı	
Magnit	Qaniyazov Aydos 46 jasta.	

zap.kasseta	SHımbay rayonu, rayon orayında turadı. I. Allambergenova tárepinen jazıp alıngan	
Súwretli hújjetler	Kartochkanı dúzgen S. Bawatdinova Kartochka 10.09.2017 j. dúzildi.	
Kartochka 2. (atqarıwshılar kartochkası)		
Papka №1 dápter №1	Bazarov Jumanazar 77-jasta SHomanay rayonu, K. Allambergenov tárepinen jazıp alıngan	
Magnit zap.kasseta№3	Moynaq rayonu, Aral awılı, atqarıwshı Bawbekova Qaljamal jası 62 jasta. Jazıp alıngan S. Bawatdinova. Kartochka 10.09.2017	
Súwretli hújjetler	Kartochkanı dúzgen - I. llambergenova Kartochka 10.09.2017 j. dúzildi	
Kartochka 3. (jazıp alıw ornı boyınsha)		
Papka №1 dápter №1	Ertek ataması, qısqasha mazmunı, informatordıń jasaytuǵın jeri	
Magnit zap.kasseta	Qalila Dawletnazarov, shayır 60jasta qıssaxanlıq penen oqılǵan qosıqlar.	
Súwretli hújjetler	Kartochkanı dúzgen. I. Allambergenova Kartochka 10.09.2017 j. dúzildi	

Úlgi

Kartochka 1. (janrlıq kartochka)

2017	Turmıslıq ertek	BBK (b)17
Papka №1, dápter №2, №36	SHeshen bala qısqasha mazmunı jazıladı	
Magnit zap.kasseta12 №3	Abdullaev Baymurat 66 jasta. SHımbay rayonu, Tazgara awılı S.Bawatdinova tárepinen jazıp alıngan	
Fotohujjetler: №44	Kartochkanı dúzgen S. Bawatdinova Kartochka 10.09.2017	
Kartochka 2. (atqarıwshılar kartochkası)		
2017	Bazarov Jumanazar 76-jasta SHomanay rayonu, K. Allambergenov tárepinen jazıp alıngan	

Papka №1, dápter №2, №36	Ápsanalar “Ush qız” ápsanası Qısqasha mazmunı jazıladı	
Magnit zap.kasseta12 №3	SHımbay rayonı, Tazğara awılı, Jazıp alğan S. Bawatdinova. Kartochka 10.09.2017	
Fotohujjetler: №44	Kartochkanı dúzgen S. Bawatdinova. Kartochka 10.09.2017 j. dúzildi	

Eger material tek bir jıynawshı tárepinen jazıp alınbağan bolsa, yamasa bir dóretpе bir neshe atqarıwshılar tárepinen atqarılıp, olardıń barlıǵı jazıp alınğan bolsa onda tiykargı kartotekaǵa qosımsha kartoteka qosıp tayarlanadı.

Arxivlerden paydalanıw ushın sistemalı kataloglardı jaratıw maqsetke muwapıq boladı.

Folklorlıq arxivti toplawdan maqset tek ğana qızıqlı materialdı toplaw menen sheklenip qalıw emes, al sol toplaǵan materialdı baspada járiyalaw hám kerekli jerlerde ilimiy jumıslarda sol toplanǵan materiallardan nátiyjeli paydalanıw bolıp tabıladı.

JUWMAQ

Kóp waqıtlardan berli joqarı oqıw orınlarında (Filologiya fakultetleri ushın) folklorlıq ámeliyattı ótkeriw oqıw rejesi tiykarında ámelge asırılmaqta. Derlik barlıq oqıw orınlarınıń basshıları folklorlıq ámeliyatqa ayrıqsha dıqqat awdaradı, onıń shólkemlestiriliw, talaba hám professor-oqıtıwshılar kollektiviniń ámeliyatqa qatnası, sonıń menen birge qarjı máselesine ayrıqsha itibar beriledi. Ámeliyatlardıń barlıgın analizley otırıp, olar derlik barlıq jerlerde tabıslı ótkerilmekte degen juwmaq jasawğa boladı.

Folklorlıq ámeliyattıń nátiyjeleri sonı kórsetedi, bul jumıstı alıp barıw baǵdarı durıs belgilenip alınǵan. Azǵana tájiriybeniń ózi-aq alıp barılıp atırǵan jumıslardıń oqıw procesi ushın bahalı bolıp ǵana qalmastan, onıń júdá úlken tárbiyalıq áhmiyeti bar ekenligin de kórsetpekte. Bul ámeliyattıń áhmiyeti sonnan ibarat, ol studentlerdiń teoriyalıq kurstı oqıp bolǵannan keyin onı ámeliy jaqtan dáliyllep kórsetip bere alıwında. Studentler keleshektegi kásibi ushın kerek bolǵan kónlikpelerdi payda etedi, olar adamlar menen qarım-qatnastı ádewir dárejede úyreniw múmkinshiligine iye boladı.

Mazmunı:

1. Folklorlıq ámeliyat haqqında túsinik.....	3
2. Folklorlıq ámeliyatqa tayarlıq hám onı ótkeriw.....	5
3. Folklorlıq shıǵarmalardı jıynaw metodikası.....	14
4. Folklorlıq ámeliyatta jazıp alınǵan jazıwları rásmiylestiriw	23
5. Folklorlıq ámeliyat esabatın jazıw ushın sorawnama.....	26
6. Folklorlıq arxiv.....	27
Juwmaq.....	30